Валентина Коваль,
Валентина Розгон

ЛІНГВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена актуальній проблемі лінгводидактики навчання фразеології в основній школі. В дослідженні відображені лінгво-методичні погляди лінгвістів на українську фразеологію, розглядаються принципи і критерії відбору українських фразеологізмів для шкільного вивчення.

Ключові слова: *фразеологізми української мови, фразеологічний склад української мови, фраземи, методичні принципи вивчення фразеологізмів, систематизація фразеологізмів.*

Концепція Мовної освіти загальноосвітньої школи передбачає підвищення рівня навчання мови, розв'язання методичних проблем, пошук нових підходів до викладання рідної мови у загальноосвітніх навчальних закладах.

Основою шкільного курсу української мови є мовознавча наука – досить розгалужена система знань про мову, її структуру, основні одиниці і способи поєднання цих одиниць у тексті. Особливості засвоєння фразеології за чинною програмою 11-річної школи передбачено для вивчення у 5 класі, тому що вивчення лексики і фразеології побудована на системності. Системні відношення між словами і фразеологізмами допоможуть учням розмежовувати фразеологізми в межах синонімічних рядів, що у свою чергу, сприятиме піднесенню культури мовлення учнів. Підтвердженням цього є мета, зміст, методи та засоби формування в учнів лексикологічних і фразеологічних умінь та навичок у процесі вивчення розділу «Фразеологія». У середніх та старших класах засвоєння фразеологічних понять і правил відбувається теоретично і практично.

Перед учнем і вчителем насамперед постає питання про обсяг фразеологічного складу мови, типи їх класифікації та основні ознаки фразеологічної одиниці. У сучасному мовознавстві відомо понад тридцять визначень фраземи, і жодне з них не може вважатися досконалим. Одні визначення – через змішування основних і факультативних ознак предмета фразеології відзначаються занадто широким змістом; інші, зосереджуючись на окремих рисах і властивостях фразеологічних утворень, – однобічністю. Тому нагальна потреба – встановити диференційні ознаки фразеологізму – має методологічне і методичне значення.

Існуючі в мовознавстві визначення фраземи свідчать про те, що вченими виділяються різні їх ознаки, серед яких, зокрема, можна назвати:

1) семантичну цілісність або семантичну нерозкладність (Л.Л. Булаховський, В.В. Виноградов, М.А. Жовтобрюх, В.П. Жуков, Ф.П. Медведєв, Г.М. Удовиченко, М.М. Шанський);

2) метафоричність (О.М. Бабкін, Б.О. Ларін);

3) нарізнооформленість (М.М. Шанський, Л.Г. Скрипник);

4) відтворюваність (В.В. Виноградов, Ф.П. Медведєв, Л.Г. Скрипник, М.М. Шанський);

5) наявність не менше двох повнозначних слів (Г.С. Гаврін, М.М. Шанський);

6) неперекладність іншими мовами (Л.А. Булаховський).

Усе це переконує в тому, що фразеологічні одиниці є надзвичайно складними і суперечливими утвореннями мови. І можна зрозуміти вчителя-словесника, який не мав чітких уявлень про обсяг і предмет науки, яку мусить викладати в школі.

Важливу роль в організації фразеологічного значення відіграє внутрішня форма. О.О. Потебня зазначає, що внутрішня форма становить собою єдність двох елементів: мотивуючої ознаки і чуттєвого образу. Внутрішня форма – це образна основа фразеологізму, його безпосередня семантика, а також той спосіб, яким ця семантика виражається [5, с. 75].

Проте не всі фразеологічні одиниці мають однакову семантичну нерозкладність, цілісність. Якщо порівняти, наприклад, значення фразеологізмів, які діти чують і зустрічають у художніх творах найчастіше: вивести на чисту воду (викрити), переливати з пустого в порожнє (вести беззмістовні розмови), тримати камінь за пазухою (таїти зло проти когось), ні світ ні зоря (дуже рано), ні пари з уст (мовчати), п’ятами накивати (тікати), то їх значення також є цілісним і семантично неподільним, але ця цілісність і неподільність умотивовується, перебуває якоюсь мірою під впливом семантики слів-компонентів, які ще неповністю фразеологізувалися, і їх значення сприяє розкриттю семантики фразеологізму в цілому.

Школярі повинні усвідомити, що відтворюваність є спільною ознакою для всіх фразеологізмів, які використовуються у мовленні як готові формули, а не як такі мовні одиниці, що створюються і організовуються за відповідними граматичними законами кожного разу заново. Усе це дає підстави для того, щоб віднести відтворюваність до числа диференційних ознак фразеологічної одиниць. Учні засвоюють фразеологізм як окрему самостійну одиницю мови, що характеризується фразеологічним значенням, компонентним складом, певними граматичними категоріями, відтворюваністю.

Фразеологічні одиниці слід вивчати не самих по собі, не ізольовано, а в тісному зв’язку з іншими одиницями мови. Сполучаючись у процесі мовлення зі словами, словосполученнями, вони виступають органічними елементами цілісної комунікативної одиниці, беруть активну участь у фо-

рмуванні її змісту, надають йому особливої виразності, яскравого стилістичного забарвлення. Наприклад, фразеологічна одиниця «хоч греблю гати» означає не просто «багато», а «дуже багато»; подібне значення має фразеологізм «кури не клюють», але вживається він здебільшого при підкресленні наявності великої кількості грошей. Ці особливості фразеологічних одиниць слід також розкрити перед учнями.

Фразеологізм – це самостійна мовна одиниця, яка характеризується відповідними диференційними ознаками. На вступному етапі опрацювання фразеологізмів у п'ятому класі слід переконливо доказати ці співвідношення і наголосити на тому, що у фразеологізму сукупність цих ознак інша, ніж у слові. Такими ознаками для фразеологічних одиниць є: а) фразеологічне значення; б) компонентний склад; в) граматичні категорії. Фразеологізм у школі повинен розглядатися як окрема самостійна одиниця мови, здатна, як і інші мовні одиниці, виражати свою семантику, вступати з іншими одиницями мови в смислові та граматичні зв'язки, а значить мати граматичні категорії, виконувати в реченнях відповідну синтаксичну функцію. Фразеологічні значення дії, предметності, ознаки і т.ін. реалізуються відповідними семантико-граматичними розрядами фразеологізмів – дієслівних, іменних, прислівникових тощо. Наприклад, фразеологічні одиниці «байдики бити», «дуба врізати», «ляси точити» за своїм значенням співвідносяться з дієсловом. На цій підставі відносимо їх до дієслівних. Фразеологізми типу: біла ворона, велике цабе, кум королю і подібні – до іменникових, а вирази: за тридев'ять земель, рукою подати, як кіт наплакав – за своїм значенням співвідносяться із прислівником, тому належать до розряду прислівникових. Отож приналежність фразеологічних одиниць до певного семантико-граматичного розряду, їх здатність характеризуватися відповідними граматичними властивостями є також однією з диференційних ознак. У процесі вивчення фразеологізмів у школі ми намагались довести достовірність цього положення.

Учні знайомляться з багатством української фразеології в процесі вивчення всього шкільного курсу мови, вчаться відрізняти фраземи від вільних синтаксичних словосполучень і вживають їх у власному мовленні.

Знання фразеології, уміння користуватися її засобами – невід'ємна ознака високої мовної характеристики людини.

Для вивчення фразеологізмів у школі слід визначити принципи їх відбору. Опорою у розв'язанні цього завдання є визначальні риси фразем і насамперед прирівнювання їх за лексичними ознаками до слова. Методичними принципами вивчення фразеології є:

1) ступінь засвоєння фразеологізмів учнями;
2) доступність фразем для розуміння їх школярами;
3) наявність фразеологізмів у творах, рекомендованих для позакласного читання;

4) виховна вага фразеологізмів.

Під час ознайомлення учнів з фразеологічними одиницями слід насамперед звернути увагу на такі ознаки: значення фраземи не складається з окремих слів, що його утворюють; він не ділиться, як звичайне словосполучення, на складові частини без утрати значення; за значенням і вживанням схожий до слова; може бути синонімом до окремих слів, має переважно яскраве стилістичне забарвлення, надаючи йому образного характеру.

Важливі аспекти вивчення фразеології – це з'ясування фраземно-семантичної структури фразеологічних одиниць і принципів їх виділення та класифікації (структурно-граматичний і функціональний аспекти); розкриття синонімічних зв'язків фразеологізму і слова, омонімічних і антонімічних відношень (семантичний аспект); з'ясування стилістичної диференціації фразеологізмів та їх експресивно-емоційного забарвлення тощо.

Найважливіша проблема навчальної фразеології впродовж усіх років навчання – це семантизація фразеологізмів, тобто встановлення їхніх значень. Семантизація є важливим аспектом роботи з розвитку і збагачення мовлення учнів лексичними і фразеологічними одиницями. Під способом семантизації ми розуміємо прийоми визначення смислового значення фразеологізмів.

Основними прийомами семантизації фразеологізмів у сучасній методиці мови є: семантизація за допомогою лексичного синоніма; семантизація за допомогою кількох синонімів; прийом зіставлення стійкого й омонімічного вільного словосполучення; семантизація за допомогою синонімічного фразеологізму; семантизація за допомогою вільного словосполучення; комбінований спосіб семантизації; семантизація за допомогою контексту; контекстна етимологізація як прийом семантизації; етимологізація як прийом семантизації [4, с. 26–28].

Вивчення фразеології в школі доцільно проводити в комплексі з іншими навчальними завданнями: збагаченням словникового запасу учнів, розвитком мовлення та культури мови, високих моральних якостей школярів.

Згідно з сучасною концепцією головним завданням мовної освіти є виховання високої культури спілкування, формування інтелекту, розвиток повноцінних мовленнєвих здібностей учнів у процесі розв'язання ними життєвих проблем, формування вмінь розв'язувати їх засобами рідної мови, невід'ємною складовою й окрасою якої є фразеологія.

Фразеологічні одиниці – невичерпні мовні джерела, які живлять мовлення, наповнюють його глибинною свіжістю, надають йому художнього звучання, засвідчують зразками лексичної та синтаксичної витонченості, поетичної завершеності. Вони фіксують найтонші відтінки думок і почуттів, найрізноманітніші якості мовлення людей, надають йому виразності й національного колориту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н. Д. Антонімія у фразеології східнослов'янських мов / Н. Д. Бабич // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 7. – С. 50–54.
2. Бєляєв О. Концепція навчання державної мови в школах України / О. Бєляєв, Л. Скуратівський, Л. Симоненко, Г. Шелехова // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16–20.
3. Гепнер Ю. Р. Фразеологія в системе руського литературного языка / Ю. Р. Гепнер // Вопросы фразеологии. – Ташкент, 1965. – С. 28–40.
4. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 159 с.
5. Потебня О.О. З лекції по теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідки / О. О. Потебня. – Х. : Держвидав України, 1930. – 110 с.
6. Свашенко А. О. Позакласна робота з фразеології / А. О. Свашенко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 3–4. – С. 51–60.